

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

PRZEGLĄD I OMÓWIENIE NAJWAŻNIEJSZYCH PUBLIKACJI
VARSAVIANISTYCZNYCH Z OKRESU PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA
I NOWOŻYTNOŚCI (XV–XVIII W.)

Tekst recenzyjny publikacji: Piotr Łozowski, *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomości w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*, Białystok 2020, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy i Polskie Towarzystwo Historyczne, seria *Dissertationes*. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 29, ss. 451; *idem*, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy i Polskie Towarzystwo Historyczne, seria *Dissertationes*. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 30, ss. 227; Krzysztof Mrozowski, *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*, Warszawa 2020, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 369; Katarzyna Wagner, *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, Warszawa 2020, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 300; Rafał Radziwonka, *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)*, Warszawa 2019, Wydawnictwo Neriton, ss. 506; Marta Kuc-Czerep, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021, IH PAN, ss. 444.

Pomimo znacznego dorobku w zakresie varsavianistyki oraz wielu dziesięcioleci badań w tej dziedzinie, w dalszym ciągu zachodzi potrzeba stawiania nowych pytań, przeprowadzania kwerend źródłowych i badań w celu zapełnienia podstawowych luk w opracowaniach dziejów Warszawy. Przeszło sześćdziesiąt lat temu zasłużony historyk Stanisław Herbst w pierwszym numerze „Rocznika Warszawskiego” podsumował stan i potrzeby badań nad historią Warszawy. W tekście tym zawarł również fragment odnoszący się do okresu nowożytnego. Stwierdził w nim, że „okres ten jest bardzo zaniedbany w badaniach”¹. W kolejnych dziesięcioleciach pojawiały się ważne prace dotyczące tego okresu w historii Warszawy. Co pewien czas podsumowywano również stan i potrzeby varsavianistyki, zarówno w perspektywie całościowej², jak i w odniesieniu do poszczególnych

¹ S. Herbst, *Historia Warszawy. Stan i potrzeby badań*, „Rocznik Warszawski”, 1960, t. 1, s. 8–34.

² M.in. S. Herbst, *Ćwierć wieku badań nad historią Warszawy*, „Kronika Warszawy”, 1970, z. 1, s. 51–60.

epok i tematów³. Należy jednak stwierdzić, że wątków i zagadnień do opracowania pozostało jeszcze bardzo wiele. Jeśli chodzi o publikacje z zakresu historii średniowiecznej i nowożytnej, to w ostatnich dziesięcioleciach ukazywało się stosunkowo niewiele pozycji. Na wyróżnienie zasługuje okres ostatnich lat, kiedy to pojawiło się kilka interesujących i wartościowych pozycji varsavianistycznych dla wieków od XV do XVIII.

Wpływ na to miało kilka czynników, do których należy z pewnością zaliczyć konsekwentną, wieloletnią pracę polskich historyków, zwłaszcza z trzech ośrodków naukowych: Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego oraz Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku. To w dużej mierze dzięki długoletniej aktywności pracowników naukowych tych instytucji można mówić o znaczącym postępie w badaniach nad dziejami Warszawy, skutkującym powstaniem wielu interesujących publikacji varsavianistycznych. Należy podkreślić, że problematyka podejmowana przez te prace jest różnorodna, podobnie jak metodologia przyjęta przez ich autorów i zakres stawianych pytań badawczych.

Niniejszy przegląd rozpoczniemy od dwóch publikacji chronologicznie najwcześniejszych, dotyczących późnego średniowiecza. Autor obu – Piotr Łozowski – reprezentuje białostocki ośrodek naukowy, gdzie od lat prowadzone są badania, m.in. nad historią i demografią miast. Obie jego rozprawy powstały na podstawie pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem Cezarego Kukli. Wydane przez Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy oraz Polskie Towarzystwo Historyczne, ukazały się w ramach serii *Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej* (*Dissertationes*, t. 29, Białystok 2020, oraz t. 30, 2021).

Obszerniejsza z nich nosi tytuł *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomości w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*. Autor za cel obrał „przedstawienie i ocenę sytuacji społeczno-gospodarczej w mieście późnego średniowiecza, czego podstawę stanowią analizy rynków kredytowego i obrotu nieruchomościami”⁴. Swoją pracę podzielił na dwie zasadnicze części. W pierwszej z nich przeanalizował rynek kredytowy Starej i Nowej Warszawy (rozdziały pierwszy i drugi) oraz poddał szczegółowej analizie dynamikę tego rynku i wartość jego obrotów. Ponadto scharakteryzował umowy kredytowe (długość ich trwania, zabezpieczenia pożyczek, terminy zaciągania, spłaty) oraz przeanalizował strukturę omawianego rynku kredytowego, pod kątem zawodowym, stanowym oraz aktywności miejscowych kobiet.

³ A. Karpiński, *Spółeczeństwo Warszawy XVI i XVII wieku. Zarys problematyki i stan badań*, „Rocznik Warszawski”, 2004, t. 32, s. 105–114.

⁴ P. Łozowski, *Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomości w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku*, Białystok 2020 (*Dissertationes*. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 29), s. 15.

W drugiej części Piotr Łozowski przebadął szczegółowo rynek nieruchomości Starej i Nowej Warszawy (rozdziały trzeci i czwarty). Poddawszy analizie umowy kupna-sprzedaży różnych posesji, scharakteryzował społeczną strukturę obu miast. Osobny fragment poświęcił kobietom, które uczestniczyły w transakcjach; sformułował też wnioski dotyczące zasięgu terytorialnego miejskiego obrotu dobrami nieruchomymi. Ważnym uzupełnieniem tej części książki była charakterystyka zróżnicowania wartości przestrzeni miejskiej oraz kwestie migracji posesjonatów w ramach warszawskiej aglomeracji. Autor starał się też porównać rynki kredytów i nieruchomości obu miast warszawskich i wykazać stopień ich podobieństwa.

W pracy dominują metody kwantytatywne, zaś dzięki zastosowaniu podobnego zestawu pytań badawczych dla poszczególnych części książki odautorski wywód jest klarowny i zrozumiały. Odbiorca otrzymuje też czytelne wykresy oraz przejrzyste tabele, które zachęcają do śledzenia wywodów badacza.

Reasumując, z analizowanej pracy czytelnik dowiaduje się wiele nowego o omawianych rynkach nieruchomości w Starej i Nowej Warszawie, o możliwościach finansowych ówczesnych mieszczan i ich rozwarstwieniu majątkowym. Interesujące są również uwagi Autora dotyczące ruchów migracyjnych obserwowanych przez pryzmat ksiąg ławniczych i radzieckich oraz ksiąg przyjęć do prawa miejskiego (*album civile*). Łozowski pokazuje np., że tylko nieliczna grupa osób po otrzymaniu obywatelstwa wypełniała wymóg zakupu nieruchomości, zaś mieszczanie Nowej Warszawy w roli wierzycieli lub dłużników pojawiali się w aktach Starej Warszawy jedynie sporadycznie.

Kolejna praca Piotra Łozowskiego (poświęcona została zagadnieniu rodziny w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI w.⁵) Składa się ona z czterech rozdziałów. W pierwszym z nich (*Czynniki kształtujące rodzinę w mieście*) badacz opisuje warunki życia panujące w późnośredniowiecznym środowisku miejskim i określa ich wpływ na demografię warszawskiej populacji. W rozdziale drugim (*Struktury demograficzne rodziny miejskiej*) analizuje zagadnienia demograficzne, związane z wielkością ówczesnej rodziny, liczbą dzieci, a także strukturą majątkową warszawskich famillii, w trzecim z kolei (*Czas trwania aktywności zawodowej*) skupia się m.in. na charakterystyce długości życia warszawiaków i zawieranych przez nich kolejnych mariażach. Natomiast w ostatnim, czwartym rozdziale książki (*Struktury antroponimiczne*) prezentuje wnioski wynikające z analizy źródłowej zwyczajów onomastycznych mieszkańców Warszawy. Dowiadujemy się tu np., jakie imiona nadawano najchętniej mieszczkańskim synom i córkom.

Wnioski końcowe Autora na temat społeczno-demograficznej kondycji rodziny warszawskiej są raczej pesymistyczne. Wykazał on wysoką śmiertelność noworodków i niemowląt oraz złe warunki sanitarne w Starej i Nowej Warszawie. Śledząc

⁵ P. Łozowski, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021 (*Dissertationes*. Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 30).

korelację poziomu zamożności z długością życia i liczbą przeżywających dzieci, udowodnił także, że najdłużej żyli członkowie elit finansowych ówczesnego miasta.

Czasom późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności poświęcona jest również książka Krzysztofa Mrozowskiego, zatytułowana *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*, opublikowana przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego w 2020 r. Jest to wydana drukiem praca doktorska, przygotowana pod kierunkiem Agnieszki Bartoszewicz. Publikacja doczekała się zarówno recenzji, jak i artykułu recenzyjnego⁶. Granice chronologiczne książki – szczególnie ta końcowa, kiedy miasto znacząco się zmienia – są w pełni zrozumiałe. Źródła wykorzystane w rozprawie to przede wszystkim księgi miejskie: radzieckie, ławnicze oraz *album civium*. Autor sięga również po archiwalia z Metryki Koronnej, książęce i królewskie dokumenty pergaminowe oraz księgi ziemskie i grodzkie warszawskie.

Książka Mrozowskiego składa się ze wstępu i trzech rozdziałów, podzielonych na szczegółowe zagadnienia tematyczne. Każdy z rozdziałów kończy się podsumowaniem syntetyzującym najważniejsze ustalenia. Tom zawiera również streszczenie w języku polskim i angielskim, wykaz źródeł i literatury, spis map, planów i tabel i wykresów oraz indeks osób i nazw geograficznych.

W rozdziale pierwszym Autor podejmuje temat przestrzeni miasta: bada czynniki rozwojowe po jego lokacji oraz przygląda się obrazowi owej przestrzeni, jaki powstaje się na podstawie ksiąg miejskich. W tym kontekście omawia te elementy, które jego zdaniem określały główne kierunki rozwoju przestrzennego Starej Warszawy z perspektywy powstawania (i przemian) najważniejszych instytucji kościelnych w mieście. Podejmuje też próbę odtworzenia stosunków własnościowych funkcjonujących na jego obszarze. Mrozowski skupia się także na przestrzeni Starej Warszawy na podstawie ksiąg miejskich od schyłku XV w. do 1569 r., weryfikując nazwy niektórych ulic oraz podając liczbę stojącej przy nich zabudowy. Jego zasługą jest m.in. ustalenie właściwego położenia ul. Cudnej, która odpowiadała północnemu odcinkowi dzisiejszej ul. Piwnej, oraz lokalizacji ul. Żydowskiej i podanie liczby nieruchomości w tej lokalizacji. Historyk ustala również właściwe brzmienie nazwy ul. Tylnej, ulokowanej na południowym przedmieściu (dotychczas w literaturze znana jako Usilna). Mocną stroną pracy są plany Starej Warszawy i przedmieść, które są czytelne i starannie opracowane graficznie, dobrze korelują z tekstem poszczególnych części pracy.

Wiele nowych i ciekawych informacji zawiera rozdział drugi zatytułowany *Socjotopografia Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*. Jest to *de facto*

⁶ Recenzja z tej publikacji mojego autorstwa ukazała się w „Kwartalniku Historycznym”, 2022, R. 129, nr 4, s. 983–988. Piotr Łozowski poświęcił jej artykuł recenzyjny, *Socjotopografia a pułapki ksiąg miejskich, czyli uwagi na marginesie pracy Krzysztofa Mrozowskiego „Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku”*, Warszawa 2020, ss. 369, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 2021, t. 82, s. 321–355.

syntetyczna prezentacja rozwoju organizacji cechowej Starej Warszawy do roku 1569. W podrozdziale *Topografia zawodowa Starej Warszawy* podaje położenie posesji zamieszkałych przez przedstawicieli poszczególnych konfraterni. Zagadnieniem tego podrozdziału jest także omówienie przeszło 40 grup zawodowych, obejmujących blisko 770 obywateli miasta. Autor zaznaczył dodatkowo lokalizację nieruchomości przedstawicieli rozmaitych cechów w różnych rejonach Starej Warszawy. W pracy otrzymujemy również zestawienie tabelaryczne ujmujące liczbę członków poszczególnych zawodów według ulic miasta. Osobno zaprezentowana została hierarchia zawodów w Starej Warszawie, które odniesione zostały do konkretnych miejsc w przestrzeni miasta i jego przedmieść.

Końcowy rozdział omawianej książki traktuje o nowych obywatelach Starej Warszawy w latach 1508–1569. Z danych dotyczących niespełna 1400 osób Autor określa średnią liczbę mężczyzn przyjmujących obywatelstwo w poszczególnych latach, a także opisuje, jak przedstawiało się to w krótszych okresach roku. Biorąc za podstawę dystans do miejscowości, z których przybyły osoby nabywające obywatelstwo Starej Warszawy, potwierdza wcześniejsze ustalenia badaczy, traktujące ziemię warszawską jako ważne zaplecze demograficzne dla Warszawy. Określa także czynniki mające największy wpływ na imigrację do Starej Warszawy z terenów bardziej oddalonych. Ustalenia opatrzone są opracowaniami kartograficznymi, które pokazują główne miasta i kierunki migracji, a także wielkości tych ośrodków, z których pochodzili nowi obywatele.

Należy podkreślić, że książka Krzysztofa Mrozowskiego zapełnia dotychczasową lukę, która istniała w obrazie socjotopografii dawnej Warszawy. Autor nie tylko wyliczył liczbę nieruchomości podlegających jurysdykcji miejskiej, ale także zweryfikował ujmowane wcześniej w sposób niepoprawny lub nieściśle ustalenia. Wartościową stroną pracy jest także podanie szczegółowych danych o obywatelach, ujętych w czytelne zestawienia i pokazanych na mapach tematycznych, dotyczących m.in. zawodów dawnych warszawiaków czy koncentracji miejsc produkcji i zamieszkania rzemieślników na terenie miasta.

W swej pracy zatytułowanej *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, będącej zmienioną wersją rozprawy doktorskiej, Katarzyna Wagner stara się m.in. odpowiedzieć na pytanie, „czy w przypadku miast epoki nowożytnej – zwłaszcza XVII-wiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – można mówić o wielkomiejskości oraz jakie czynniki ją determinują?”⁷. Zgodnie z przekonaniem Autorki jednym z wyznaczników owej wielkomiejskości jest liczba obiektów murowanych oraz zróżnicowanie zawodowe osób wynajmujących lokale w danym mieście⁸.

⁷ *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, Warszawa 2020, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 8.

⁸ *Ibidem*, s. 27.

Omawiane studium składa się z dwóch części. W pierwszej Wagner definiuje wielkomiejskość, skupiając się na analizie porównawczej miast. Następnie przybliża czytelnikowi metodę badań nad nierównościami majątkowymi (tj. zastosowanie tzw. współczynnika Giniego). W drugiej natomiast, zatytułowanej *Fizjonomia nowożytnego miasta*, opisuje pięć dużych miast Rzeczypospolitej w epoce wczesnonowożytnej: Kraków, Warszawę, Lwów, Poznań i Lublin. Do każdego z tych ośrodków badaczka stosuje podobny kwestionariusz pytań badawczych, identyfikując płatników, a następnie rozpatrując strefę bogactwa i biedy. Umożliwiły jej to miejskie spisy szosu (dla Lwowa, Lublina, Krakowa i Poznania) oraz rejestry kontrybucji szwedzkiej dla Warszawy z połowy XVII i początku XVIII w. Na podstawie tych źródeł Autorka wyznacza dla każdego z omawianych miast różne strefy zamożności, od ludzi bardzo bogatych do nędzarzy.

Praca Wagner zawiera wiele tabel i wykresów prezentujących m.in. statystyki obiektów murowanych i drewnianych, właścicieli posesji i najemców itp. Autorka wykazuje, że kategorie bogactwa i biedy (także w Warszawie) są określeniami umownymi i odnoszą się do konkretnego obszaru zamieszkiwanego przez osoby uiszczające odpowiednio najwyższy i najniższy wymiar podatku. W aneksach rozprawy znalazły się zestawienia dotyczące poszczególnych kategorii ludności miejskiej (rzemieślników, kupców, osób trudniących się drobnym handlem, usługami, wolnymi zawodami, a także urzędników). Zawarte w nich informacje skorelowane są z ulicami i rejonami w poszczególnych miastach, zaliczonymi przez badaczkę do stref bogactwa lub biedy. Omawiana książka uzupełnia naszą wiedzę o zamożności mieszkańców oraz o charakterze i kierunku rozwoju rozpatrywanych ośrodków w połowie XVII i w XVIII w.

Kolejną interesującą pracą opublikowaną w ostatnim czasie jest *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)* Rafała Radziwonki, wydana w 2019 r. nakładem wydawnictwa Neriton⁹. To dość obszerne studium Autor podzielił na siedem rozdziałów. W pierwszym przedstawia Warszawę jako miasto rezydencjonalne, obejmujące nie tylko Starą i Nową Warszawę, ale również lewo- i prawobrzeżne jurydyki. Rozdział kolejny poświęcony jest sytuacji w Warszawie na przełomie XVII i XVIII w. i w czasie wielkiej wojny północnej. W rozdziale trzecim Radziwonka analizuje przemiany architektoniczne i urbanistyczne miasta, a w czwartym prezentuje skład i charakterystykę władz poszczególnych organizmów miejskich. W następnej części historyk omawia strukturę i demografię ludności Warszawy na początku epoki saskiej. Bierze pod uwagę

⁹ Podstawą książki jest praca doktorska napisana pod kierunkiem Andrzeja Karpińskiego. Badacz ten, otaczając opieką merytoryczną od wielu lat prace magisterskie i doktorskie o tematyce związanej z historią nowożytną Warszawy (zarówno na Wydziale Historycznym UW jak i w Instytucie Historii PAN), znacznie przyczynił się do rozwoju varsavianistyki dla okresu od XVI do XVIII stulecia.

zarówno patrycjat, jak i pospólstwo oraz plebs, a także niemieszczańskie grupy ludności. Podejmuje też próbę oszacowania liczby mieszkańców miasta oraz zmian zachodzących w jego stratyfikacji. Nie brakuje fragmentów traktujących o życiu codziennym w Warszawie na początku XVIII w. oraz o odbudowie miasta po zniszczeniach wojennych.

Praca Rafała Radziwonki oparta jest na obszernej bazie źródłowej (m.in. akta miejskie, księgi metrykalne, materiały cechowe, korespondencja oraz zapiski kronikarskie) znajdujące się w archiwach w Polsce i za granicą (m.in. Drezno, Sztokholm). Analiza źródeł słabo lub w ogóle do tej pory niewykorzystywanych sprawia, że omawiana książka w sposób znaczący poszerza naszą wiedzę o Warszawie początku XVIII w. Istotnym osiągnięciem badacza jest też próba oszacowania strat demograficznych spowodowanych wielką epidemią dżumy z lat 1708–1710. Dodatkową korzyścią kwerend prowadzonych przez Radziwonkę są spisy urzędników magistratu warszawskiego dla lat 1700–1721, które ukazały się w osobnej publikacji¹⁰. To szczególnie cenna inicjatywa wydawnicza, albowiem Warszawa nie doczekała się dotychczas podobnego spisu urzędników dla epoki nowożytnej¹¹. Omawiane spisy opracowano na podstawie dokumentów źródłowych znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych oraz Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim. Badacz wykorzystał też słabo do tej pory rozpoznane księgi publik i konsult Starej Warszawy oraz księgi przyjęć do obywatelstwa Starej Warszawy. Zasadniczy wykaz urzędników poprzedza krótki wstęp o charakterze źródłoznawczym, który przybliży czytelnikowi zasady działania warszawskiego samorządu w początkach XVIII w. Tom zawiera również ponad sto biogramów członków samorządu warszawskiego oraz zestawienia osobowe władz miasta działających w latach 1700–1721.

Ostatnią omawianą publikacją poświęconą dziejom Warszawy w XVIII w. jest książka Marty Kuc-Czerep zatytułowana *Niemiekojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*¹². Praca składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów i zakończenia, ma też obszerną bibliografię oraz indeks osobowy. Na wstępie Autorka przedstawia cel podjętych badań, którym była: „analiza znaczenia niemiekojęzycznych imigrantów osiedlających się w Warszawie w polsko-niemieckim transferze kulturowym w XVIII w.”¹³.

¹⁰ Zob. R. Radziwonka, *Urzędnicy Starej Warszawy*, Warszawa 2022, Neriton, 164 ss.

¹¹ Wyjątkami są tu artykuły monograficzne poszczególnych członków samorządu. Zob. A. Sołtan, *Pisarze miejscy Starej Warszawy od XV do 1. połowy XVII wieku. Pochodzenie – wykształcenie – kariery*, „Rocznik Warszawski”, 2008, t. 36, s. 171–187. Wiele do wiedzy o członkach warszawskiego samorządu wnoszą również biogramy opublikowane w PSB przez tego badacza.

¹² To również książka opracowana na podstawie pracy doktorskiej napisanej w Instytucie Historii PAN pod kierunkiem prof. Wojciecha Kriegseisena.

¹³ M. Kuc-Czerep, *Niemiekojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, IH PAN, Warszawa 2021, s. 13.

W tej samej części uzasadnia zakres terytorialny i chronologiczny studium oraz podkreśla znaczenie migracji dla rozwoju miasta.

W rozdziale pierwszym Kuc-Czerep określa miejsce Warszawy w ruchach migracyjnych ówczesnej Rzeczypospolitej, wskazując m.in. na rosnącą migrację osób z zagranicy. Wynika z tego m.in. fakt, że pomimo ówczesnych restrykcyjnych praw przeciwko protestantom, korzyści ekonomiczne okazywały się ważniejsze niż względy wyznaniowe (s. 89). Rozdział drugi pracy poświęcony jest socjotopografii imigracji warszawskiej. Autorka skupia się na charakterystyce miejsc zamieszkania niemieckojęzycznych przybyszów do Warszawy. Cennym podsumowaniem tej części książki jest plan, na którym zaznaczono główne skupiska ewangelickich mieszkańców stolicy. Zamieszkiwali oni przede wszystkim na terenie jurydyk Leszna, Grzybowa i Wielopola, co przyczyniło się znacząco do intensywniejszego rozwoju tych terenów. Rozdział trzeci studium, *Między zamkiem i ratuszem*, traktuje o tych imigrantach niemieckojęzycznych, którzy – głównie ze względu na ograniczenia związane z wyznaniem – ubiegali się o protekcję królewską, ale także zaznaczali swoją aktywność samorządową na terenie jurydyk. W rozdziale czwartym badaczka zajmuje się imigracją w kontekście jej wpływu na gospodarkę miasta, pisząc tu m.in. o znaczeniu działalności niemieckojęzycznych rzemieślników i wzroście popularności niektórych nowych produktów, a także o zaopatrywaniu rynku warszawskiego w wyroby zagraniczne. Z kolei w rozdziale piątym Autorka omawia formy życia religijnego niemieckojęzycznych przybyszów do Warszawy, podkreślając przy tym rolę Bractwa Świętego Benona dla ludności katolickiej oraz zboru ewangelicko-augsburskiego dla luteranów. Ciekawy jest fakt, że niemieccy katolicy i ewangelicy nie żyli w izolacji wobec siebie i pozostałych mieszkańców miasta.

Rozdział szósty poświęcony jest prekursorom ideologii mieszczańskiego oświecenia w Warszawie – najważniejszym ośrodku myśli oświeceniowej Rzeczypospolitej. Autorka skupia się tu na środowisku mieszczańskiej protointeligencji – przede wszystkim warszawskich księgarzach i drukarzach. Program ideowy niemieckojęzycznego mieszczaństwa stanowi treść kolejnego, siódmego rozdziału, który dotyczy w dużym stopniu prasy warszawskiej wydawanej w XVIII w., zaś rozdział ósmy omawia przyczyny, przebieg i konsekwencje konfliktu w warszawskim środowisku ewangelickim, jaki miał miejsce pomiędzy mieszczańskimi a szlacheckimi członkami zboru w drugiej połowie XVIII w. Jej ustalenia uwypuklają znaczenie tej instytucji, jako forum konfrontacji idei społecznych propagowanych przez mieszczańskich redaktorów.

Reasumując, publikacja Marty Kuc-Czerep daje całościowy i wszechstronny obraz niemieckojęzycznych mieszkańców Warszawy w XVIII w., dotychczas w historiografii warszawskiej traktowanych raczej marginesowo.

Kończąc niniejszy przegląd, należy stwierdzić, że okres ostatnich kilku lat był owocny dla varsavianistyki, gdyż obfitował w opracowania dziejów miasta

od późnego średniowiecza do końca XVIII w. Ukazało się szereg wartościowych prac, które w sposób znaczący uzupełniają lukę w dotychczasowych badaniach i są podstawą do prowadzenia dalszych prac badawczych. Zarazem poszerzają naszą wiedzę w zakresie problematyki rynku kredytowego i nieruchomości Warszawy w XVI i w początkach XVII w., a także zagadnień funkcjonowania ówczesnej rodziny. W sposób wyczerpujący omawiają także kwestie przestrzeni miejskiej i obywateli Starej Warszawy oraz system podatków miejskich i kontrybucji płaconych w XVII i XVIII w. W końcu doczekaliśmy się też opracowania dziejów Warszawy w dobie wielkiej wojny północnej oraz historii niemieckojęzycznej ludności Warszawy XVIII w. Oczywiście, wiele ważnych tematów wciąż czeka na opracowanie i pozostaje jedynie mieć nadzieję, że zainteresowanie najstarszą historią Warszawy nie zaniknie.

Krzysztof Zwierz
(Warszawa)